

Володимир Ващенко

Україна як проект метафізики: М. Грушевський та конструювання української політичної ідентичності

Вступ

Темою цієї доповіді буде один з аспектів проблеми, яка широко обговорювалася на сторінках праць, присвячених М. Грушевському, а саме – проблема “М. Грушевський-політик”. Аж до тепер ця проблематика розглядається з суто оціночної перспективи й майже всі дискусії зводяться до з’ясування питання, чи був М. Грушевський поганим, чи добрим політиком. Критерієм такої оцінки, водорозділом, який відокремлює прихильників вченого від скептиків його політичної діяльності є певна “практика”: ті, хто виставляє йому найнижчий бал засуджують історика саме за те, що він програв визвольні змагання – боротьбу України за незалежність. Ми пропонуємо поглянути на питання М. Грушевський-політик з іншого ракурсу – з огляду на те, як формувалися його політичні переконання, які первинні аналітичні структури скеровували хід його думки.

За звичай, вважається, що уявлення М. Грушевського щодо політики, наприклад, центральна для української політичної думки початку ХХ ст. тема стосунків народу та держави була спровокована впливом народників, не в останню чергу – В. Антоновича та О. Кониського. Ми пропонуємо розглянути той спільний інтелектуальний простір, в якому розташовувався і В. Антонович, і М. Грушевський й який не мав жодного відношення до народництва й внутрішньоукраїнських політичних та історіографічних дискусій. Йдеться про глибинні структури західної метафізики. Ми припускаємо, що первинним простором формування аналітичних структур М. Грушевського, які визначали його погляди на суть політичної діяльності й її основні категорії, виступав саме простір метафізики. Потужним каналом ретрансляції глибинних структур метафізики наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. виступала класична гімназійна та університетська освіта взагалі, а на дисциплінарному рівні – класична філологія.

I

У 1894 р, під час Вступної лекції до Львівського університету, визначаючи, власне, історичне credo М. Грушевський писав: “...я хотів би сказати кілька слів про свою професію методологічну, спеціально для тих, що мають охоту студіювати зо мною історію... Я перейшов в своїм

часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere...* [4, с. 150].

Пізніше, у 1918 р. вже у статусі політичного діяча УНР Михайло Сергійович так позначив становлення себе як політика: “Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним – тільки він мусить бути поведений відповідно широко” [7, с. 134].

Якщо поставитися серйозно до сказаного вченим й зосередитися на риториці переходів (я перейшов філологічну школу, я прийшов до політики), то можна сказати, що М. Грушевський з 1894 по 1918 р. вдалося здолати довгий шлях, ключовими віхами якого були філологія, історія й політика. Таким чином формування М. Грушевського-політика можна розглядати як результат двох послідовних сенсовних зміщень – від “філології” до “історії” (лекція 1894 р.) й від “історії” до “політики”. Звідси політичний проект М. Грушевського можна якщо і не напряду виводити з його філологічного проекту, то принаймні, коли йдеться про М. Грушевського-політика треба завжди враховувати присутність певної філологічної фігури класичної філології. **Завдання, яке у загальному вигляді ставимо на даному етапі дослідження, полягає у визначенні пристоуності фігури філології у політичному проекті М. Грушевського.**

II

Таке завдання не є простим, оскільки “філологія” у текстах М. Грушевського виступала як полісемічна категорія й майже завжди оберталася у негативному контексті. Власне, вищенаведений уривок з Вступної лекції (1894 р.) у Львівському університеті був чи не єдиним випадком, коли М. Грушевський позитивно оцінював власну філологічну освіту у Київському університеті. У інших випадках домінувала негативна оцінка, яка залишалася незмінною протягом багатьох років і була зафіксована у двох автобіографічних текстах вченого – 1906 та 1928 рр. (“Автобіографії” та “Як я був колись белетристом”).

У мемуарі 1906 р., який писався на піку політичної активності в Російській імперії, М. Грушевський змушений був виправдовуватися, пояснювати власну відстороненість від громадської активності: “Зрештою, роки 1886 – 90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунуено класичну філологію, все інше запхано на другий план, обкромлено й обмежено загальними курсами, сі виклади небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності студент. Семінарії поставлені були незвичайно слабо...” [3, с. 199].

Система аргументації вченого, як видно, ґрунтувалася на моделі

“зовнішнього примусу”: М. Грушевський, давши батькові обіцянку уникати політичної діяльності, поринув з головою у навчання (що з перспектив університетського уставу 1884 р. означало – у класичну філологію) й у такий спосіб реалізував волю батька, поклавши на нього відповідальність за таку свою поведінку на перших курсах університету. Апеляція до патріархатної ідеології – волі батька – у патріархатному суспільстві Російської імперії навіть у такий період була зрозумілою й виглядала добрим аргументом, забезпечуючи М. Грушевському алібі щодо можливих звинувачень у аполітичності.

Пізніше, у 1928 р. у тексті “Як я був колись белетристом” вчений прописував власну мотивацію як самопримус. М. Грушевський пропонував читачу сприймати власне занурення у філологію як спокуту гріха погорди, пов’язаного з амбітними літературними планами, тобто, як поведінку внутрішньо вмотивовану: “Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир... Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну – але проходив її на філологічному факультеті, реформованому за уставом 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я... змусив себе – тому що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало – з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких класиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб вбити всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін... до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики...” [15, с. 176].

Отже, замість того, щоб займатися практичними громадськими справами, тобто політикою, М. Грушевський старанно студіює філологію – латинських та грецьких класиків, при цьому засуджує її й виправдовує свою аполітичну поведінку через моделі примусу (або з боку батька, або самопримусу).

Таким чином, філологія функціонує у мемуарних текстах М. Грушевського, насамперед, як поведінка – діяльність, пов’язана з політикою як її альтернатива, її alter ego; спосіб дій (практика письма й саме письмо), яке є різновидом ескапізму – формою втечі від громадської діяльності. Такою є перша, виокремлена нами, конотація філології.

Але філологія виступала також і наукою – дисципліною, яка вивчає формальний бік мови і мовлення, тобто, письмо у його чистому вигляді. Так, у статті “Про українську мову і українську справу” М. Грушевський наголошував на можливості двох настанов щодо мови –

практичної (політичної) та формальної (філологічної): “Літературна мова – се ж все-таки перш за все зняряддя, “орудіє” щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поколони, як перед святинею краси... Досить буде, коли мови сеї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозумітися і посувати наперед нашу культурну й політичну національну роботу... Нехай філологи наші на свободі доказують і виясняють, що се слово або зворот не в душі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм, українським. Послухаєм їх, і як переконаємося їх доказами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заклавши руки в кишені серед сих філологічних і діалектичних суперечок” [13, с. 27-28]. У такій своїй іпостасі “формальної” науки філологія, на думку М. Грушевського, виступає своєрідною “реінкарнацією” схоластики у ХІХ ст., що протистоїть живому активному застосуванню мови як засобу життя.

Все вищесказане вписується у феномен філологічної свідомості, осмислений вже сучасниками М. Грушевського – Б. Кроче (народився у 1866 р. – тому ж році, що і Михайло Сергійович) та Х. Ортегою і Гасетом, а сьогодні – О. Забужко.

Таким чином, філологія функціонує у текстах М. Грушевського: а) як система поведінки – спосіб уникання політики; б) як наука – дисципліна, що зосереджена на формальних ознаках мови й протистоїть практичній настанові щодо мови; в) як різновид свідомості.

Очевидно також, що філологія була включена М. Грушевським у суцільний рух заперечення – історик виправдовується, заперечує власний інтерес, власні позитивні мотиви її вивчення, протиставляє філологію політиці й засуджує як мертву, непотрібну дисципліну. Проте, повертаючись до початків – вступної лекції 1894 р., в якій філологія з практичної точки зору була оцінена високо й провадила, у перспективі через історіюписання до політичної діяльності, ми можемо припустити, що весь цей рух заперечення слугував всього лише засобом прикриття – того, що політик М. Грушевський завжди залишався М. Грушевським-філологом. Треба пояснити цей рух заперечення, адже відомо, що з точки зору класичного психоаналізу (наприклад, змісту знакової статті З. Фройда “Заперечення”) найбільш активно заперечується саме те, що насправді визначає поведінкові характеристики й первинні мотиви.

Звідси, враховуючи 3 конотації філології, що оберталися у текстах М. Грушевського – як науки, як способу дій, як форми свідомості – ми припускаємо, що уникання М. Грушевським політики через філологію значило:

1) що на змістовному рівні основні свої політичні концепти

М. Грушевський черпав саме з дисциплінарного простору філології, штудіюючи трактати латинських та грецьких класиків й насправді філологія визначала його уявлення про політику, а отже, присутність філології у політичному проекті Михайла Сергійовича може бути зафіксована на концептуальному рівні. Це значило також, що форма, формалізм, як факторна, структуроутворююча ознака схоластики та філології мала виступати як структуроутворююча категорія політики, й як покажемо далі – як засіб конструювання української політичної ідентичності.

2) що на поведінковому рівні – філологія як спосіб дій, що обумовлювала втечу від політичної практики-справи у сферу письма була звичною моделлю, яку постійно реактуалізував М. Грушевський під час політичних пертурбацій.

III

Власне, довести першу тезу – присутність римських та грецьких авторів саме на концептуальному рівні – у політичному письмі М. Грушевського – не виглядає такою вже складною справою. Ми припускаємо, що первинна аналітична структура, яка визначала розуміння М. Грушевським ключових категорій політики – його уявлення про мету політики та її завдання, принципи досягнення цієї мети, риси ідеальної держави... склалася вже під час його навчання у Тифліській гімназії та Київському університеті, – не в останню чергу в результаті штудіювання давньогрецьких та давньоримських класиків у просторі класичної філології. Коли ми говоримо про “філологічну школу”, на яку посилався М. Грушевський у 1894 р., то, напевно, йшлося про велику кількість курсів й, мабуть, не в останню чергу, про курс з “Історії античної літератури”, читаний у 1888 р. й конспект якого зберігається на сьогодні у ЦДІАК [5]. А в цьому курсі – про Аристотеля – батька метафізики, але не забуваймо – також чи не першого вчителя людства щодо “держави” (“поліса”), “громади” (“народу”) й всього того, що впорядковується терміном “політика”. Пізніше, у “Початках громадянства”, М. Грушевський, який на практиці вже встиг пройти усі кола пекла “великої політики” – від злетів до падіння й повернувся назад – до науки (соціології), напише щодо ролі Платона й Аристотеля у формуванні загальної парадигми “політичної діяльності” та її stadtpunkt – відносини між громадянством та державою: “... стара “політика”, що веде свої початки від Платона і Аристотеля, була властиво вже такою наукою про громадянство... і питання про відносини між громадянством і державою було для неї центральним” [11, с. 10-11]. Як видно, М. Грушевський, говорячи про стару політику й визначаючи стосунки між “громадянством” (народом) та “державою” як її центральну

проблему, посилається на авторитет Аристотеля та Платона. Але, як знаємо, це питання складало суть також українського історіографічного процесу початку ХХ ст., в який сучасні українські історіографи вписують самого М. Грушевського на правах спадкоємця “народника” В. Антоновича й зовсім відмовляються бачити більш глибокі корені класичної думки, до яких відсилав сам Михайло Сергійович. Чи не поодинокий дослідник, який, вочевидь, добачав цей сюжет, проте ніде його не розвинув на повноту був Я. Пеленський, який, дискутуючи з приводу цілісності образу “М. Грушевського-історика та політика” зауважив: “Хочемо ми цього чи ні, політика в аристотелівському сенсі залишиться так довго, як будуть існувати цивілізації, вона (політика) відіграватиме домінуючу роль подобається це нам, чи не подобається. Тут я різнюю від деяких поглядів висловлених досі, я вважаю, що не можна цілковито відрізнити Грушевського як ученого від Грушевського як політичного діяча і публіциста. Бо часто у нього ці елементи не є чітко розділені, а вони переплітаються” [19, с. 317].

Таким чином, можемо припустити, що під час активного студіювання грецьких авторитетів (насамперед Аристотеля та Платона) у просторі класичної філології у М. Грушевського склалися первинні уявлення про завдання та мету політики й саме ці погляди визначали трактовку ним політичних подій. Більш того – тією мірою, якою політика виступала складовою метафізики Аристотеля й якою М. Грушевський належав до простору концептів, що визначалися цією метафізикою, його образ ідеальної держави (“України” як ідеальної держави й української національної ідентичності) також мав виступати конструктором метафізики.

IV

Ми вже торкалися цього питання присутності метафізики Аристотеля у політиці М. Грушевського, продемонструвавши в одному з досліджень, що під час буремних політичних подій в Російській імперії у 1905-1907 рр. історик покладався на універсальний принцип, який складав саму суть метафізики Аристотеля й декларувався давньогрецьким філософом у своїй “політичній праці” – “Нікомаховій етиці” – як провідний. Йдеться про так званий принцип “золотої середини”, який визначав режим функціонування значної кількості висловлювань історика щодо політики й який було переглянуто лише у 2 половині ХХ ст. одним з засновників постструктуралізму Ж. Деріда. Власне розуміння цього дозволило нам продемонструвати, що намагання вписати М. Грушевського у простір бінарної опозиції “державності” / “народності” є прикладом застосування неадекватної інтерпретативної структури, оскільки метафізичний “принцип золотої середини”, на який покладався ліберал М. Грушевський при трактовці цього питання

руйнував режим функціонування цієї дуальної філософеми.

Тут ми зосередимо увагу на іншій складовій метафізики Аристотеля, яка, як покажемо, не лише скеровувала хід думки історика щодо філології та літературознавства, але також впливала на побудову політиком-М. Грушевським конструкції ідеальної України у 1917-1918 рр.. Йдеться про взаємодію “форми” та “змісту”.

У 1884 році – тому році, в якому було впроваджено новий університетський устав гімназист М. Грушевський написав твір “О схоластическом направлении в науке”, який можна інтерпретувати як реакцію молодого інтелектуала на імплементацію сучасної йому схоластики (філології) в університетську освіту. Власне, у цьому тексті майбутній вчений подав атрибуцію схоластики й одночасно вивів постать Аристотеля як батька схоластики:

“Из наук допускались лишь те, которые не могли подорвать авторитет богословия, они напротив должны были быть слугами богословия... Такими науками были... логика, риторика, астрология и др... Авторитет Аристотеля царит в них со своим дедуктивным методом. *Таким образом содержание было дано готовым в виде богословия... не смея касаться до сущности его; оставалась форма – способы исследований... рассуждений, оформлений, независимо от содержания*, и это поглощало труды ученых того времени. Эта формальная, мертвящая наука, лишённая реальной основы получила название схоластики...” [11, арк. 1-1 зв.]. Отже, схоластика – це наука, яка дозволяє лише гру “форм” на фоні готового й константного наукового змісту й легітимується через дедуктивну логіку, пов’язану з іменем Аристотеля.

В одній з лекцій – лекції Альбертова, яку студент Київського університету М. Грушевський ретельно занотував до свого записника “форма” перетворюється не на ознаку схоластики, що бере свій початок у Аристотеля, а на атрибут всього давньогрецького мистецтва: “*Достоинство художественного произведения состоит в том, чтобы идея совершенно гармонировала с формами, чтобы нельзя было отличить идею от формы. Таково искусство древнегреческое, но в нем преимущество формы... романтическая идея преобладает над формой... Искусство для искусства – основной тезис Белинского и всех эстетиков; художник не должен задаваться целью поучать... художник не должен изображать форму... В этом разница между произведениями художественными и произведениями искусственными. В художественном произведении форма должна согласовываться с действительностью.* Но это не значит, что только то произведение художественно, в котором природа изображена с фотографической точностью. Природа должна пройти сквозь призму личности. Народной литературы Белинский не

признає. По его мнению народ не может совершенно объять идею... но он сам себе противоречит... он [народ] способен чувствовать и у него являются идеи, следовательно произведения его будут художественные” [13].

Таким чином, кореляція форми та змісту виступала головним принципом естетичної оцінки, яка визначала вартість будь-якого твору мистецтва, але насамперед – літературного тексту. Абсолютна відповідність форми-змісту, коли стираються межі опозиційності й форма перетворюється на зміст, а зміст на форму характеризують ідеальний артефакт мистецтва. Власне, в історичній перспективі такий горизонт ідеального завжди залишався недосяжним, стан ніколи досягнуто не диференціація надавала можливість виокремити дві епохи й відповідно парадигми – давньогрецьку, в якій форма панувала над змістом, та романтичну, в якій ідея, або зміст, панував над формою.

Як видно, така домінація форми над змістом стосовно давньогрецького мистецтва не несла негативного навантаження. Проте, проєктуючись на середньовічну науку, в якій домінував авторитет Аристотеля, вона передавала їй негативне забарвлення. Власне для М. Грушевського середньовічна схоластика, взагалі, й класична філологія як її запізнілий посланець у ХІХ ст., зокрема, оцінюються за тим же критерієм, що і давньогрецьке мистецтво – як такі, де форма домінує над змістом.

Власне, конструюючи у 1918 р. українську національну ідентичність, проводячи розрізнення між українцями та росіянами, з одного боку, та доводячи приналежність українського психотипу до західноєвропейської цивілізації, М. Грушевський, як одну з базових аналітичних структур використав це розведення форми та змісту. Факторною ознакою росіян, на думку М. Грушевського, є їх нездатність до оформлення та краси форм: “Єсть з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підчеркували свого часу московські слов’янофіли, протиставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір’я “на совість”, а *неохоту до якої-небудь форми*. Вони бачили в тім певну моральну висшість великоруського народу над *бездушною, формалістичною “гниллю” західної культури...*” [9, с. 147]. Далі М. Грушевський, подавши негативні прикмети російського “анархічного характеру” пише: “Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові... Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї... любові до певних, усталених зверхніх форм, “законних речей”, етикету й добрих манер... Се все прикмети, які роблять Українця дуже

близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії – де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму, в іншій до романської – напр. *отсим потягом до форми*, елеганції, бажанням внести в усе красоту... Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі... Україна зможе тепер вернуться з новою... силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу – до світу германського, німецького” [9, с. 147-148].

Висновки

1. М. Грушевський-політик сформувався не стільки під впливом попередників-народників (Ол. Кониського та В. Антоновича), що дотепер вважається аксіоматичним твердженням в українській історіографії, скільки на класичних взірцях античної думки. Принаймні кожна з концепцій, що пов'язувалася з народницьким напрямом (наприклад, принцип федералізму) мала у аналітичному просторі М. Грушевського власний засіб легітимації на рівні глибинних структур західної метафізики.

2. Звідси, спосіб дій М. Грушевського-політика являв собою не стільки реакцію на політичну ситуацію, скільки залежав від сталих структур західної метафізики (таких як “концепція золотієї середини”, дихотомія “форми та змісту”), що були реактуалізовані у дисциплінарному просторі класичної гуманітарної освіти Російської імперії. Тобто, політична реальність виявилася для нього продовженням його філологічного письма. Власне, на нашу думку, це й було однією з причин, чому попри шалену черегу політичних подій 1917-1918 р. М. Грушевський демонстрував подиву гідну сталість переконань, які не відповідали викликам моменту.

3. Універсальна бінарна філософема “форми / змісту”, яка відсилала до метафізики Аристотеля, виступала для М. Грушевського критерієм естетичної оцінки артефактів мистецтва, насамперед, літературних творів. Проте, саме цей бінарний конструкт окреслював також і топіку самої філології, визначаючи її через атрибутику “форми” як формальну науку й протиставляючи “політиці”. У період, коли перед М. Грушевським-політиком стояло практичне завдання конструювання української ідентичності, розташування українців на уявній мапі світу й легітимації політичної орієнтації на Німеччину, Михайло Сергійович сконструював образ нової України через ідентифікацією з Європою, вписавши її у ментальний серединний простір між німецьким та романським світами. Проте, метафізичною основою, яка керувала

розміткою цього ментального середнього простору України виступала все таж опозиція “форми” та “змісту”. Сутність романського світу, на думку М. Грушевського, серед іншого може бути зведена до “формикраси”, а німецького – до “змісту-пракسيسу”. Таким чином українська ідентичність – так, як бачив психологічний образ ідеального українця М. Грушевський, мала включати в себе цю рівновагу “форми” та “змісту”, а отже виявлялася метафізичним проектом, ідеальним з естетичної точки зору та довершеним літературним твором, який демонстрував рівновагу обох половинок цієї універсальної дуальної філософемі метафізики. Як видно, у 1918 р. М. Грушевський цілком “філологічно” реагує на політичні виклики сучасності, реактуалізуючи ескапістську модель поведінки, яку він демонстрував на перших курсах університету й яка пізніше потребувала таких різноманітних систем аргументації. Інакше кажучи, попри самозаклики – перейти від “слова до діла”, М. Грушевському так і не вдалося їх реалізувати на практиці як стратегію власної поведінки політичного лідера.

1. Аристотель. Никомахова этика // Сочинения: В 4-х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1983.

2. Ващенко В. В. Бранець класичної освіти: "філологічна свідомість як рушій політичних проектів М.Грушевського//Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – Вип.12. – К., 2007. – С. 142-153.

3. Грушевський М. С. Автобіографія 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С. 197-214.

4. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Дело. – Львов, 1894. – Окт. 13. – № 230. (Див. також: ЗНТШ. – 1894. – Т. IV. – С.150).

5. Грушевський М. С. Конспекти лекцій та практичні роботи з історії античної літератури // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. № 106. – 240 арк.

6. Грушевський М. С. Літературна спадщина Альфонса Доде // ЛНВ. – 1899. – Т. VII. – Кн. IX. – Річн. II. – С.179 – 193.

7. Грушевський М. С. На порозі нової України // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С.134

8. Грушевський М. С. Наша західна орієнтація // Великий Українець. – К.: Веселка, 1992. – С. 144-147.

9. Грушевський М. С. Нові перспективи // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання України, 1991. – С. 150-157.

10. Грушевський М. С. Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия АН СССР, 1934. – С. 215-229.
11. Грушевський М. С. О схоластическом направлении в науке // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Спр. № 99. – 15 арк.
12. Грушевський М. С. Початки громадянства (Генетична соціологія). – Institut sociologicie ukrainen. Les origines de la Societe, par M. Hruchevsky. – Відень, 1921. – 328 с.
13. Грушевський М. С. Про українську мову і українську справу // Великий Українець. – К.: Веселка, 1992. – С. 18-56.
14. Грушевський М. С. Щоденники та записна книжка (Лекція Альбертова) // ЦДІА України м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 25. – Ч. 3. – Арк. 480 – 480 зв.
15. Грушевський М. С. Як я був колись белетристом // Вибрані праці: Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерти (1934 – 1959). – Н.-Й.: Накладом Головної Управи ОУРДП, 1960. – С. 170-178.
16. Забужко О. “Психологічна Америка” і азіатський ренесанс // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х. – К.: Факт, 2001. – С. 197-236.
17. Кроче Б. Теория и история историографии. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1998. – 192 с.
18. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас // Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – С. 15-139.
19. Пеленський Я. Дискусія // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Л.: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франк; Інститут української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення. – Л., 1999. – С. 316-318.